Sula 1(3):66-72.

Het ontdekken en herkennen van Bruinvissen *Phocoena phocoena* op zee.

DETECTION AND IDENTIFICATION OF HARBOUR PORPOISES PHOCOENA PHOCOENA *AT SEA.*

Kees (C.J.) Camphuysen, Zaandam.

Inleiding

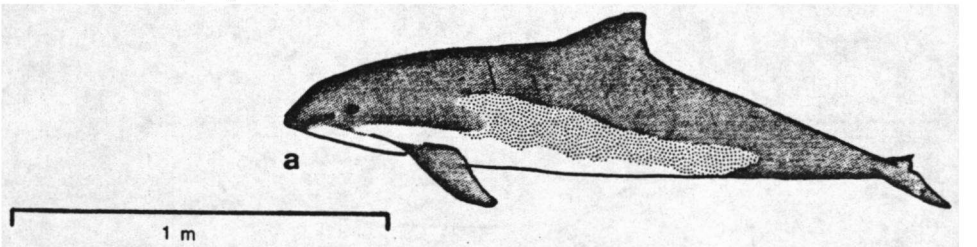
De Bruinvis *Phocoena phocoena* is de kleinste walvisachtige van Europa en vermoedelijk de meest voorkomende soort in de Nederlandse kustwateren. In de eerste helft van deze eeuw was dit zeezoogdier een gewone verschijning aan onze kust en voordat de Afsluitdijk ervoor zorgde dat de Zuiderzee veranderde in een meer, kwam de Bruinvis ook daar veelvuldig voor. Het is niet precies bekend hoe en wanneer de afname zich heeft ingezet, maar sinds de tweede wereldoorlog zijn de aantallen voor onze kust veel kleiner geworden (Smeenk 1987). Tegenwoordig is het zien van een Bruinvis langs onze kust een belevenis en de enkele die zich dan nog binnen gezichtsafstand waagt wordt veelal als 'ziek' bestempeld.

Sinds het voorjaar van 1987 zijn toenemende aantallen vogelwaarnemers, leden van de CvZ, in de gelegenheid geweest waarnemingen te verrichten vanaf schepen op de Noordzee. Spoedig bleek dat de kansen op het zien van Bruinvissen daarmee aanzienlijk stegen. Zo werden tijdens de eerste vaartochten, in maart en april 1987, in totaal 12 exemplaren opgemerkt en gedurende een tiendaagse reis aan boord van het MS Tridens (kris-kras door de gehele Noordzee) in augustus werden 43 exemplaren gezien.

De scheepstellingen, die door de CvZ worden georganiseerd in samenwerking met de Dienst Getijdewateren (DGW, Rijkswaterstaat, Middelburg) en het Nederlands Instituut voor Onderzoek der Zee (NIOZ), zijn in principe vogeltellingen, maar bieden een unieke kans om meer van zeezoogdieren te weten te komen. Juist omdat vogelwaarnemers zo nauwkeurig bijhouden wanneer en waar observaties worden verricht, winnen goed gedocumenteerde waarnemingen van zeezoogdieren sterk aan waarde. Omdat maar weinigen met het waarnemen van walvisachtigen vertrouwd zijn en omdat in de praktijk bleek dat de nodige Bruinvissen door minder getrainde personen over het hoofd werden gezien, wordt met deze bijdrage getracht duidelijk te maken hóe Bruinvissen zich aan de oppervlakte manifesteren, hóe zij zich ten opzichte van (motor-)schepen gedragen, op welke kenmerken gelet moet worden en wat in het ideale geval genoteerd moet worden. De zeezoogdieren vormen een groep die beslist serieuze aandacht verdient.

Algemeen

De Bruinvis bereikt een lichaamslengte van ten hoogste 1.8, misschien 2 meter, maar de meeste exemplaren meten ongeveer 1.5 meter. Het is een typisch dier van (ondiepe) kustwateren, dat zelden of nooit op de open oceaan zal worden aangetroffen. De Bruinvis komt voor in kleine groepen, maar veel vaker worden solitaire exemplaren of 'paartjes' (wijfje en kalf) waargenomen. Het belangrijkste voedsel van deze soort bestaat uit weinig stekelige vis, zoals Kabeljauw *Gadus morhua*, Wijting *Merlangius merlangus* en Haring *Clupea harengus*.

figuur 1. Bruinvis *Phocoena phocoena*. *Harbour Porpoise*.

Kenmerken

De voornaamste veldkenmerken van de Bruinvis zijn het kleine formaat, de stompe kop (zonder dolfijnen-snuit) en de kleine, ietwat stompe en driehoekige rugvin (figuur 1). Aan de oppervlakte vertoont de Bruinvis geen bijzondere vlekking, maar een egaal donkergrijze rug (bij fel zonlicht lichtbruin ogend) en eventueel, wanneer het dier erg hoog uit het water opkomt, een lichte flank. De buikzijde is helderwit, maar deze zal zelden zichtbaar worden.

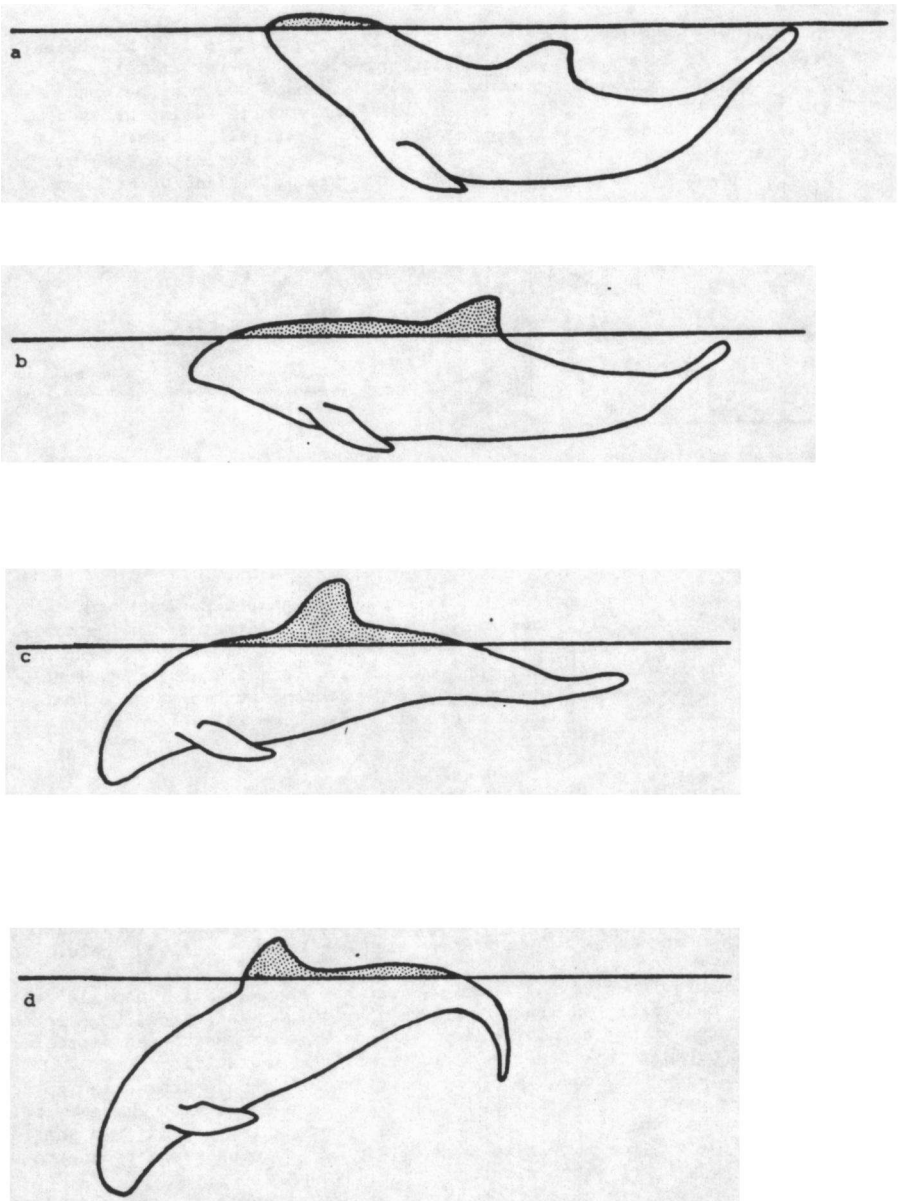
Gedrag

De Bruinvis is een doorgaans 'bedaard' zwemmende soort, die zich zelden uit het water verheft zoals sommige dolfijnen dat wel doen. De gewone manier van zwemmen is uiterst karakteristiek: met een wat 'rollende' beweging (wel beschreven als een draaiend wiel) verschijnt kort een stukje rug boven water (figuur 2a-d). De kleine rugvin 'draait' als het ware voorbij. Deze beweging herhaalt zich drie tot vier keer, waarna een langduriger duik volgt. Onder gunstige omstandigheden is bij het bovenkomen een kort, 'snuffend' geluid te horen.

Groepjes Bruinvissen komen, zeker wanneer het aantal individuen klein is, vaak prachtig regelmatig en min of meer gelijktijdig boven water. Soms echter zwemmen de dieren kris-kras door elkaar heen en zal het lang duren voordat de waarnemer een goede indruk heeft van het werkelijke aantal dieren.

Bij kalme zee wordt nogal eens een soort 'zonnebaden' waargenomen (zo ziet het er althans uit, *cf.* Verwey 1975). Gedurende enige tijd, maximaal één of enkele minuten, drijft de Bruinvis aan de oppervlakte, waarbij een aanzienlijk deel van de rug, de rugvin en soms de kop of een stuk van het staartdeel voor langere tijd boven water zichtbaar zijn (figuur 3).

Motorschepen oefenen niet de geringste aantrekkingskracht op Bruinvissen uit, sterker nog, Bruinvissen lijken motorschepen in veel gevallen te ontvluchten. Bruinvissen zullen dan ook nimmer in hekgolf of boeggolf worden aangetroffen. Snel zwemmende Bruinvissen, voor het schip langs of eenvoudig wegvluchtend, zien er wat anders uit dan wat tot nu toe werd beschreven: met een korte, rukkende beweging wordt het wateroppervlak opengespleten en een

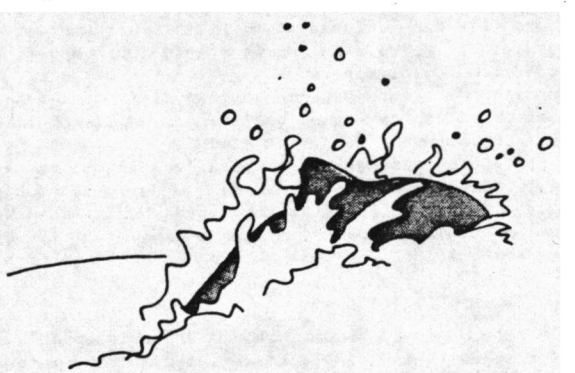
figuur 2. Zwembeweging van de Bruinvis aan de oppervlakte. Alleen het gespikkelde deel wordt boven water zichtbaar.
figure 2. Movement of Harbour Porpoise at the surface. Only the shaded parts become visible.

figuur 3. Bruinvis 'zonnebadend' aan de oppervlakte.
figure 3. Harbour Porpoise 'basking' at the surface.

fractie van een seconde is de Bruinvis, temidden van opspattend water, even zichtbaar (figuur 4). Met wat geluk herhaalt deze beweging zich enkele keren, maar dan wordt de Bruinvis meestal niet meer zichtbaar of het moet zijn op veel grotere afstand van het schip.

Foerageren gebeurt vaak in groepsverband en ook nu kan het zwemgedrag aanzienlijk afwijken van wat in eerste instantie werd beschreven. De dieren bewegen vaak wild aan de oppervlakte, waardoor water hoog opspat, slaan soms met de staart en duiken langer dan meestal gebruikelijk is. Spattend en schuimend water aan de oppervlakte, veroorzaakt door de met rukkende bewegingen zwemmende dieren, maakt dat de telling (en soms ook de determinatie) er niet eenvoudiger op wordt.

figuur 4. Snel zwemmende Bruinvis, vluchtend voor een schip, met veel waterverplaatsing.
figure 4. Harbour Porpoise rushing at the surface, escaping for a ship.

Het ontdekken

Het ontdekken van een soort als de Bruinvis is misschien grotendeels een kwestie van geluk en/of toeval, maar het is heel wel mogelijk om dit 'geluk' enigszins in de hand te werken. Zeezoogdieren worden veel vaker met bloot oog ontdekt dan zoekend door een verrekijker (uitzonderingen bevestigen de regel). Een groot gezichtsveld is dan ook een belangrijk pluspunt. Zorg op een schip altijd voor voldoende uitzicht vóór het schip, liefst een gebied van 180°, en zoek dat regelmatig af. Reageer alert op 'merkwaardig' opspattend water, let op het gedrag van zeevogels (vooral Jan van Genten cirkelen nogal eens rond boven een groepje zeezoogdieren) en (niet onbelangrijk) zorg dat de wacht op de brug van het schip van jouw meer dan normale belangstelling voor deze dieren weet. Twee mensen zien meer dan één en het zal niet de eerste keer zijn dat de

volhoudende, gespitste waarnemer wordt afgetroefd door een matroos die toevallig koffie komt brengen!

Bij windsnelheden groter dan 3 B zijn vele schuimkopjes op zee zichtbaar. Op het eerste gezicht lijken deze witte plekjes erg verwarrend en menig loos alarm kan het gevolg zijn. Het is dan ook zaak je volledig te concentreren op duidelijk afwijkende schuimplekken (andere vorm, tegen de wind in,...enz.). De gouden regel is: in geval van twijfel was er niets.

Determinatie

Om tot een betrouwbare determinatie te komen is het zaak een aantal kenmerken met zekerheid vast te stellen. De spatelvormige tanden van een Bruinvis zijn, hoe goed ook als betrouwbaar kenmerk bij een doodvondst, niet geschikt om op open zee te gebruiken bij de determinatie, dat zal iedereen duidelijk zijn. De kenmerken die resteren lijken onvoldoende om een soort met zekerheid te determineren, maar het zijn de riemen waarmee op zee geroeid moet worden. Om tot de naam Bruinvis te komen moeten tenminste opgevallen zijn:

-het kleine formaat
-de kleine, stompe, wat driehoekige rugvin
-de egaal donkere bovendelen.

Het is prachtig wanneer meer kenmerken gezien worden (de stompe kop, de lichte flank,...enz.) en als dat het geval is is het zeker de moeite waard daarvan op het waarnemingenformulier een aantekening te maken, maar wanneer genoemde kenmerken zijn vastgesteld is verwarring met de andere soorten zeezoogdieren in de Noordzee zo goed als uitgesloten.

Het gedrag is als ondersteunend kenmerk belangrijk, maar een zeezoogdier mag nooit alleen op grond van de manier van zwemmen gedetermineerd worden. Zieke dieren kunnen bijvoorbeeld een sterk afwijkend zwemgedrag vertonen. Het voor de Bruinvis beschreven gedrag kan echter al een flinke zet in de goede richting geven bij de determinatie. Stormen de dieren op het schip af, dan is het zaak aan iets anders dan de Bruinvis te denken, Bruinvissen vertonen geen blaaswolk, springen niet langdurig op één plaats omhoog uit zee op om dan weer neer te plonzen en komen zelden of nooit geheel uit het water bij het zwemmen.

Tellen, leeftijdsdeterminatie, notatie

Het tellen van zeezoogdieren en dus ook van Bruinvissen is geen sinecure. Groepjes komen niet steeds gelijktijdig boven water en soms wenden de dieren onder water plotseling de steven zodat het lijkt of er meer dieren zijn dan feitelijk het geval is. Het is verstandig om ten eerste vast te stellen hoeveel dieren er maximaal gelijktijdig aan de oppervlakte zijn (daarmee hebben we een idee hoe groot de groep tenminste is), vervolgens hoeveel dieren er aan de oppervlakte verschijnen die daar beslist niét bijhoren (dit ter beoordeling van de waarnemers) om dan tenslotte aan te geven hoeveel dieren er tenminste aanwezig waren. Noteer dan liever de ondergrens dan de bovengrens en geef in ieder geval duidelijk aan hoeveel individuen het in ieder geval zijn geweest (tegelijk aan de oppervlakte of duidelijk individueel herkenbaar om wat voor reden dan ook).

figuur 5. Bruinvis en jong 'aan de staart'.
figure 5. Harbour Porpoise and calf 'at the tail'.

Een interessant gegeven is de aanwezigheid van kalfjes in de groep en het zou dan ook aardig zijn wanneer de waarnemers daaraan bijzondere aandacht

schonken. Zoek naar duidelijk kleinere individuen in een groep en let op dergelijke exemplaren in de onmiddelijke omgeving van een groter exemplaar. Vaak zijn jongen (mits aanwezig) te vinden in het kielzog van de moeder of dicht zwemmend tegen de flank of 'aan het staartstuk' (figuur 5). De jonge dieren komen vaak veelvuldiger aan de oppervlakte dan de oude dieren (tellen en noteren wanneer de gelegenheid daartoe bestaat!) en soms zoeken verschillende jongen in een groep elkaar even op. Jonge Bruinvissen zijn bij de geboorte ongeveer 75 cm lang, ofwel half zo lang als de volwassen dieren.

Noteer van alle waargenomen dieren de volgende gegevens standaard:

-soort (geef aan: zeker, waarschijnlijk of mogelijk juist gedetermineerd)
-aantal
-datum
-precieze tijd (GMT)
-plaats (in plaatsnamen, zo nauwkeurig mogelijk)
-plaats (in geografische coördinaten, zo nauwkeurig mogelijk)
-waarnemingspost (scheepsnaam, plaatsnaam, ...)
-waarnemer(s) en/of aantal waarnemers
-correspondentie-adres (niet bij elke Bruinvis, als maar duidelijk is wie op de waarnemingen kan worden aangesproken bij inzending)
-weersomstandigheden (wind, bewolking, zon, zicht, staat van de zee, lucht- en watertemperatuur, alles voor zover bekend)
-beschrijving (zo uitvoerig mogelijk details weergeven met betrekking tot het gedrag: hoe zwommen de dieren, hoe goed te zien, hoe ver weg, welke kenmerken gebruikt, kalfjes?, bijzonderheden,....enz.).

Om de walviswaarnemingen in de toekomst zo gestandaardiseerd mogelijk te verwerken zijn waarnemingskaartjes ontworpen. Vraag deze kaartjes aan bij ondergetekende en werk mee aan het project zeezoogdieren. Alle gegevens worden opgeslagen in een kaartsysteem en (nu) standaard verstrekt aan de European Cetacean Group, p/a.P.G.H.Evans, Oxford.

Fotomateriaal

Het is opvallend hoe weinig goede foto's van een, toch algemene, soort als de Bruinvis zijn gepubliceerd. Goede foto's van zwemmende dieren, bruikbaar voor toekomstige determinaties omdat de rugvin (en feitelijk ook de manier van zwemmen) goed tot uitdrukking komt zijn van B.Tulloch (in Lockley 1979), J.Gaillard (in anonymus 1980), J.Hall (in Leatherwood *et al.* 1976) en van I.Szczepaniak (in Minasian 1980). Op de fraaie foto van S.Andersen (in Kayes 1986) is een groepje dieren, zwemmend, zowel onder als boven water zichtbaar. De meeste gepubliceerde foto's betreffen echter aangespoelde exemplaren. Mooie voorbeelden zijn van P.Lagendijk (in Smeenk 1986), E. Cillekens (in Reijnders 1983) en van anonymus (in Van Weering & Kramer 1984).

Iedereen die meent over goede foto's van zwemmende Bruinvissen te beschikken of die in staat is goede foto's te nemen van deze dieren wordt bij deze verzocht zich met ondergetekende in verbinding te stellen. De derde editie van de voor de CvZ samengestelde walvissengids zal ook foto's bevatten en daarvoor is nog veel geschikt materiaal nodig (zie Camphuysen 1987).

Literatuur

Anonymus 1980. Regardez en naviguant, connaitre les especes marines. Ann. Soc.Sciences Nat.Char.-Mar., suppl. mars 1980. Mus.Ocean. Rochelle, Rochelle, F.

Camphuysen, C.J. 1987. Handleiding voor de determinatie van Walvisachtigen (Cetacea) in het Noordoost-Atlantische gebied. Zaandam.

Kayes, R. 1986. Tuimelaars en bruinvissen. Waddenbulletin 21(3):129-132.
Leatherwood, S., Caldwell, D.K. & Winn, H.E. 1976. Whales, Dolphins, and Porpoises of the Western North Atlantic; A Guide to Their Identification. NOAA Technical Reports, NMFS CIRC-396, Seattle, U.S.A.
Lockley, R.M. 1979. Whales, Dolphins & Porpoises. David & Charles, London.
Minasian, S.M. 1984. The World's Whales. Smithsonian books, Washington.
Reijnders, P.J.H. 1983. Bruinvis (Phocoena phocoena). *In:* Rijksinstituut voor Natuurbeheer 1983. Dieren. Pudoc, Wageningen.
Smeenk, C. 1986. Strandingen van cetacea op de Nederlandse kust in 1981, 1982 en 1983. Lutra 29(2):268-281.
Smeenk, C. 1987. De bruinvis in de Nederlandse wateren. Argus 12(1):9-12.
Verwey, J. 1975. The cetaceans Phocoena phocoena and Tursiops truncatus in the Marsdiep area (Dutch Waddensea) in the years 1931-1973. Publ. & Versl., Nederlands Inst.v.Onderz.der Zee, intern verslag, 17 a+b, Den Burg, Texel.
Weering, T.van & Kramer, K. 1984. De Noordzee, het bedreigde zeemilieu. Ekologie, Utrecht.

Summary

The Harbour Porpoise probably is the commonest cetacean in Dutch (coastal) waters. However, there has been a serious decline since the second world war and at present the Harbour Porpoise is seldom seen from coastal sites. Since 1987 a growing number of birdwatchers is participating in a ship-based offshore project, and many more encouters with cetaceans are now expected. Unfortunately, very few of those participating are skilled 'whale-watchers' and so many cetaceans will remain unidentified or, even worse, will be mis-identified. Harbour Porpoises are easily over-looked and the main aim of this paper is to point out how to detect and identify them.

A description is given of the most important field-characters (blunt head, small size, coloration, small triangular dorsal fin), flock size and behaviour. Its typical way of swimming, either disturbed (porpoises are afraid for motor-vessels approaching or at least don't like to come too close) or undisturbed is described and illustrated (figures 2-4). It is pointed out where to look and how to find them from a ship and what features the observer should look out for. Explained are the way of counting cetaceans (giving a minimum estimate), how to find immatures (figure 5) and what should be noted. The use of standard recording forms is recommended. Finally, a list is given of useful photo's being published.

Kees (C.J.) Camphuysen, Perim 127, 1503 GB Zaandam.